

İSLÂM'DA DÜŞÜNSEL FAALİYETLER ÜZERİNE GÜNCEL BİR İNCELEME

Hande Nur BOZBUĞA*

ÖZ

Bu makalede, İslâm dünyasındaki düşünsel faaliyetlerin günümüzde nasıl tasnif edildiği Ahmet Arslan'ın görüşleri üzerinden incelenecektir. İslâm düşüncesi, çağdaş Türk düşüncesinin önemli felsefe ve kültür tarihçilerinden Arslan'ın çalışmalarının ana konusunu oluşturur. O, çalışmalarında İslâm'da felsefi bir faaliyetin imkânı, özgünlüğü ve tasnifi meseleleriyle ilgilenir. Dine yönelik değerlendirmelerini telifleri yanı sıra medya araçları vasıtasıyla da geniş bir kitle ile paylaşır. Arslan'ın bu faaliyetleri mahiyeti, kapsamı ve sınırlılıkları açısından dörde ayırır: Meşşâî felsefe, kelâm, tasavvuf ve yöneticilere tavsiye metinleri. Arslan, İslâm'da felsefeyi bu alanlara hasrederek tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin akli faaliyetlerini düşünsel faaliyetler olarak görmez. Ancak kelâm ve tasavvuf inanç ilkelerine dayanan ilimler olmalarına rağmen Arslan tarafından tasnife dâhil edilir. Bu makalede Arslan'ın ilgili tasnifi değerlendirilecek, tasnifin İslâm ve Batı dünyasından bazı isimler tarafından savunulduğu ve Arslan'ın onlardan iktibas ettiği iddia edilecektir. Böylelikle felsefe ile İslâm ilişkisine çağdaş dönemde din konusundaki değerlendirmeleriyle öne çıkan bir felsefe tarihçisi üzerinden dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Ahmet Arslan, İslâm Düşüncesi, Yunan Tarzında Felsefe, Kelâm.

A CURRENT STUDY ON INTELLECTUAL ACTIVITIES IN ISLAM

ABSTRACT

In this article how intellectual activities in the Islamic world are classified today will be examined through Ahmet Arslan's views. Islamic thought constitutes the main subject of the works of Arslan, one of the important philosophy and cultural historians of contemporary Turkish thought. In his works, he deals with the possibility, originality and classification of a philosophical activity in Islam. He shares his evaluations of religion with a wide audience through media tools as well as his works. Arslan divides these activities into four in terms of their nature, scope and limitations: Peripatetic philosophy, kalam, sufism and advice texts for administrators. Arslan does not see the mental activities of Islamic sciences such as tafsir, hadith and fiqh as intellectual activities by restricting philosophy to these fields in Islam. However, although theology and sufism are sciences based on the principles of faith, they are included in the classification by Arslan. In this article, Arslan's relevant classification will be evaluated and it will be claimed that the classification was defended by some some names from the Islamic and Western world and that Arslan quoted from them. Thus, attention will be drawn to the relationship between philosophy and Islam through a historian of philosophy who stands out with his evaluations of religion in the contemporary period.

Keywords: Philosophy of Religion, Ahmet Arslan, Islamic Thought, Philosophy in Greek Style, Kalam.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bandırma Onyedli Eylül University, Faculty of Theology, Department of Religious Sciences, hbozbuga@bandirma.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3927-8088>, <https://ror.org/02mtr7g38>

Geliş Tarihi / Date of Submission : 05.04.2024

Kabul Tarihi / Date of Acceptance : 19.12.2024

Atıf / Citation: Bozbuğa, Hande Nur. "İslâm'da Düşünsel Faaliyetler Üzerine Güncel Bir İnceleme". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 60 (Aralık 2024), 131-145. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1465612>

Etik Beyan ve Çıkar Çatışması: Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ethical Statement and Conflicts of Interest: The author declares that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study, all sources used were indicated in the bibliography, the study was not financially funded, and there is no conflict of interest.

Copyright & License: Author publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Giriş

Düşünce tarihi boyunca ilimler çeşitli unsurlar göz önünde bulundurularak tasnif edilmiştir. Bu çalışma İslâmi ilimlerin felsefi düşünce ile ilişkisi meselesine yoğunlaşmıştır. İslâm'ın düşünsel faaliyetlerle ilişkisinin kurulması MS 8-9. yüzyıllardan itibaren ortaya çıkar. İslâm'a felsefi çabaların dâhil edilmesi Abbâsî Devleti döneminde görülen Yunan metinlerinin tercüme edilmesi hareketi ve bu çabalarla ortaya çıkan entelektüel birikimle ilk defa ilim tasnifleriyle kendini gösterir. İlk olarak Ya'kûb b. İshak Kindî (öl. 252/866 [?]) *dini ve insani* olmak üzere bir ilim tasnifinde bulunur. İlimlerin kaynağına dayanan bu tasnifte dini ilimlerin kaynağı vahiy, insani ilimlerin kaynağı ise akıldır.¹ Fârâbî (öl. 339/950) ise İslâm ile felsefeyi, Kindî'den daha ayrıntılı bir biçimde yaptığı bir tasnifle ortaya koyar. O ilimleri dil, mantık, matematik, fizik ve metafizik ile medenî ilimler olarak beşe ayırdığı bu tasnife hem felsefi ilimleri hem de İslâmi ilimlerden fıkıh ve kelâmı dâhil eder.² Bununla birlikte Yunan felsefesi ile İslâm öğretisi arasında bir uyum sağlama arayışında olan Fârâbî, bu hususta kozmolojik bir teori geliştirir.³ İslâm ile felsefe konusunda Fârâbî ile benzer bir yaklaşımı benimseyen İbn Sînâ (öl. 428/1037), felsefeyi İslâm teolojisiyle uyumlu hale getirmeyi amaçlar. Onun bu amacını *mümkünü'l-vücûd* ile *vâcibü'l-vücûd* ayrımıyla ortaya koyduğu ontoloji anlayışında ve sudûr teorisiyle savunduğu kozmoloji tasavvurunda görebilmek mümkündür.⁴

Arslan'ın din ile felsefe ilişkisi konusunda görüşleri üzerinde çalışıp değerlendirmede bulunduğu Ebû Hamîd el-Gazzâlî (öl. 555/1111) *er-Risâletü'l-ledüniyye* adlı çalışmasında ilimleri aklî ve naklî ilimler olarak kaynakları açısından tasnif eder.⁵ Bu konuda zikredilmesi gereken bir diğer isim ise İbn Rüşd (öl. 595/1198)'dür. O, *Faslü'l-makâl* adlı eserinde felsefe ile dini birbirine entegre etmeye çalışarak iki ilmin ilişkisini *iki süttekardeş* metaforuyla ortaya koyar.⁶ Yine Arslan'ın çalışmalarında yer verdiği ve akıl ile inanç ilişkisine yönelik görüşlerini değerlendirdiği bir diğer isim İbn Haldûn (öl. 808/1406) da ilimleri akıl ve nakille ilişkileri açısından tasnif eder. İbn Haldûn bu konuda Gazzâlî gibi ilimlerin kaynağı açısından bir sınıflandırma yapar.⁷ Bahsi geçen düşünürlerin çalışmalarıyla ele aldıkları İslâm ile felsefe münasebeti, İslâm düşünce tarihinde böyle bir çabanın varlığını ortaya koymaktadır. İslâm'da düşünsel faaliyetlerin yeri bugüne kadar yapılan çalışmalarda da önemli bir mesele olmuştur. Bu çalışmalara Türkiye'de de düşünsel anlamda katkı sağlayan isimler vardır.

Bu çalışmada İslâm teolojisine eleştirel bir perspektifle yaklaşan günümüz felsefe tarihçilerinden Ahmet Arslan'ın görüşlerini inceleyeceğiz. Böylece çağdaş Türk düşüncesinde felsefi araştırmaların temel meselesini dinin ya da daha özeldir İslâm'ın felsefe ile ilişkisine yönlendiren Arslan'ın görüşlerinin hem İslâm düşünce tarihindeki yerini ve önemini tespit etmeyi hem de günümüz Türkiye'sinde İslâm'ın felsefe ile ilişkisine yönelik görüşlerden birini öne çıkarmayı amaçlıyoruz. Arslan'ın tercih edilmesinin başlıca nedeni, onun İslâm dünyasındaki felsefi etkinliklere ilişkin tasnifinin Batı'daki tasniflerden yararlanılarak meydana getirilmiş olmasıdır. Nitekim o, eserlerinde akıl ile inanç ya da din ile felsefe ilişkisine dair tartışmaların merkezinde felsefi meseleleri koyar. İslâm teolojisine bu teolojinin dışından yaklaşan birinin dahi İslâm ile felsefe arasında gerçekleşen bir ilişkiyi mümkün ve hatta tarihsel bir vaka olarak gördüğünü ispat etmeye çalışacağız. Bu çalışmada Arslan'ın görüşlerine yer verilmesinin diğer bir nedeni ise Arslan'ın Yunan ve İslâm felsefesine dair incelemeleri ve ders materyallerinin hem felsefe tarihi hem de kültür tarihi alanında önemli bir birikim oluşturmasıdır. O, İzmir'de uzun yıllar sürdürdüğü söz konusu akademik

¹ Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 60, 163-164.

² Fârâbî'nin ilimler tasnifi hakkında detaylı bilgi için ilgili çalışmasına bk. Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan Kitap, 2014).

³ Fârâbî'nin sudûr teorisi hakkında detaylı bilgi için bk. Fârâbî, *es-Siyaset el-Medeniyye*, çev. Mehmet Aydın vd. (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 1-2; Fârâbî, *İdeal Devlet: el-Medinetü'l-Fâzıla* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 51-53.

⁴ İbn Sînâ'nın ontoloji anlayışı için bk. İbn Sînâ, *et-Tenbîhât vel-İşârât*, nşr. Mahmûd eş-Şihâbî (Tahran: Danişgâh-ı Tahran, 1339/1960), 22-30, 108-110. Kozmoloji anlayışı için bk. İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 137-140.

⁵ Ebû Hamîd Gazzâlî, *Mecmûatu Resâli'l-İmâm el-Gazzâlî* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986), 3/96-101.

⁶ İbn Rüşd, *Felsefe ve Din İlişkileri: Faslü'l-makâl, el-Keşf an Minhâci'l-edille*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 75.

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, nşr. Derviş el-Cüveydî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005), 406-407.

faaliyetleriyle felsefi düşüncenin gelişimine hem yerel hem de ulusal düzeyde katkı sağlamıştır. Diğer yandan yalnızca akademik çevreye değil, medya araçlarıyla felsefi düşüncenin toplum nezdinde tanınmasına ve tartışılır hale gelmesine önyak olmuştur. Bu çerçevede Arslan, İzmir'in Türkiye'de İslâm ve Batı felsefesi üzerine yapılan tartışmaların önemli merkezlerinden biri olmasına vesile olmuştur.

Arslan'ın akıl-din ya da felsefe-din ilişkisini ifade ederken birbiriyle uyumsuz görünen görüşler ortaya koyması göz önünde bulundurulması gereken bir gerçektir. Bu gerçek, Arslan'ın kendisi tarafında da ifade edilmiştir. O, *İslâm Felsefesi Üzerine* adlı eserinin önsözünde “Makalelerde ileri sürülen bazı görüş, iddia veya tezlerde eğer farklılıklar, hatta belki tutarsızlıklar veya çelişkiler varsa bunu yazarın düşüncesinde zaman içinde ortaya çıkan değişikliklere bağlamak gerekir” ifadesiyle bu duruma işaret eder.⁸

Arslan'ın konumuzla alakalı bazı düşüncelerindeki uyumsuzluklar ise konjonktürel şartlarla açıklanabilir. Nitekim o, yazınsal çalışmalarında genellikle felsefe-din ya da akıl-inanç arasında olumlayıcı ifadelerle yer verirken görüşlerini bir sempozyum ya da TV programında ifade ettiği bağlamlarda daha eleştirel ve pejoratif ifadeler tercih etmiştir.⁹ Sözgelimi ona göre modern dönemde din, modası geçmiş bir olgudur. Din geçmişte siyaseti, estetiği, ahlaki kurma konusunda çok başarılı olmuştur. Toplum kurucudur medeniyet kurucudur onun sayesinde epey kazancımız olmuş ama artık o iş bitmiştir.¹⁰ Dolayısıyla Arslan'ın telif ve konuşmaları arasındaki bu farklılıklar çalışmamızda da kendini hissettirecektir.

Arslan'ın felsefe ile İslâm ilişkisini mümkün gören ifadeleri bulunsa da onun bu konudaki genel tutumu her iki alanın birbirinden ayrı alanlar olduğudur. Felsefe ile İslâm'ı birbirine yaklaştıran tutumunun daha çok telif çalışmalarında gözlemlendiği söylenebilir. Nitekim o, İslâm'ın insan hakları, hoşgörü, hümanizm, demokrasi ve dini çoğulculuk gibi modern kavramlarla uyumlu bir öğretiye sahip olduğunu savunur.¹¹ Bunun yanı sıra görüşlerini daha çok sözel olarak ifade ettiği durumlarda dinde felsefi unsurların imkânını reddeden ifadeleri yoğunluk gösterir.¹² Ona göre din, dünyayı inşa eden bilgileri içerirken felsefenin bir yandan anlam, dünya oluşturma ve estetik; diğer yandan bilgi ihtiyacı vardır. Felsefe bu çok yönlü yapıyla bir dünya kurar ve bunu akli yöntemlerle gerçekleştirir.¹³ Ancak bu çalışmada Arslan'ın felsefe ile din ilişkisine olan yaklaşımını değil, onun İslâm düşünce tarihinde felsefi olarak değerlendirdiği ilimlerin tasnifini ele alacağız.

Arslan ilimler konusunda özgün bir tasnif sunmamakla birlikte kelâm ile tasavvufu akli çıkarımlara yer vermeleri açısından felsefi ilimler kapsamında değerlendirir.¹⁴ Onun bu konudaki görüşleri öncelikle kavramsal açıdan ele alınacak böylece ona göre bir ilmin felsefi olarak değerlendirilmesinin kriterinin ne olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca Meşşâî gelenek, kelâm ve tasavvuf alanındaki felsefi vurgularla ilgili görüşleri tahlil edilecektir.

Çağımızın önemli felsefe ve kültür tarihçilerinden olan Arslan, felsefe anlayışını din, daha özelden İslâm ile felsefe ilişkisi sorunsalı etrafında şekillendirir. O, İslâm'da düşünsel faaliyetlerin imkân ve niteliğini, kendisinden önceki görüşleri de değerlendirerek ele alır. İslâm'da felsefi faaliyetleri M. 8. yüzyılda

⁸ Ahmet Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013), vii.

⁹ Bu konuda bk. Hande Nur Bozbuğa, *Modern Türk Düşüncesinde Din Eleştirisi: Ahmet Arslan Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 76.

¹⁰ “Prof. Dr. Ahmet Arslan ‘Dinin Modası Geçmiştir’”, Youtube, Erişim 20 Mayıs 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=rXkP2AsThVg>

¹¹ Bkz.: Arslan'a göre, “İslâm, Laiklik ve Çağdaşlaşma” başlıklı makalesine göre Kur'an'da insanı akli yetisini kullanmaya davet eden ve insanın Tanrı'dan bağımsız ontolojik doğallığını ifade eden ayetler vardır. Bkz.: Ahmet Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye* (Ankara: BigBang Yayınları, 2015), 132.

¹² “Bir Elit Felsefeci: Ahmet Arslan”, Youtube, Erişim 10 Ekim 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=r9Xc9CGzX0&t=6s>

¹³ “Büyük Sorular”, Youtube, Erişim 14 Ekim 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=M5t20I77bgg&t=1045s>

¹⁴ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 30.

Bağdat'ta Abbasi yönetiminin himayesi altında gerçekleşen tercüme hareketi ile başlatıp Meşşâî felsefe ile devam eden süreç açısından dikkate alır.

İslâm düşüncesinde mümkün ve özgün olan düşünsel faaliyetlerin kapsam ve sınırlılığı hakkındaki görüşler aynı zamanda İslâm ile felsefe ilişkisine dair bakış açısına işaret eder. Bu çalışmada Arslan'ın İslâm ile felsefenin mahiyeti üzerine düşüncelerinin yanında İslâm düşüncesinin ne olduğuna dair görüşleri ele alınacaktır. Bu görüşlerinin oluşmasındaki etkenler ve yararlandığı kaynaklar tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylelikle İslâm'da düşünsel faaliyetler hakkındaki değerlendirmelere katkı sağlanması hedeflenmiştir.

1. İslâm Dünyasında Düşünsel Faaliyetlerin Günümüzdeki Durumu

Arslan çalışmalarında İslâm'da düşünsel çalışmaların seyrinin başlangıcından 16. yüzyıla kadar olan kesitini tahlil etmiştir. Bu başlık altında İslâm'da düşünsel faaliyetlerin ana hatlarıyla 18. yüzyıl sonrasından günümüze kadar geçen sürecine dikkat çekilecektir. Tercüme faaliyetleriyle birlikte İslâmi öğretilerin rasyonel bir biçimde ele alınmaya başladığı, 18. yüzyılla birlikte Batı'daki bilimsel gelişmelerin etkisiyle İslâmi tartışmalara Batı'daki gelişmelerin dâhil edildiği tahlil edilmiştir. İslâm düşüncesi, 19. yüzyıl sonlarından itibaren Batı'daki lâ-dini gelişmeler karşısında eleştirel bir hüviyet kazanmıştır. İslâmi öğretiler bu dönemde de rasyonel yöntemlerle eskisinden daha yoğun bir biçimde iç içe geçmiştir.

Felsefi çalışmalara İslâm dünyasında reddiyeci ya da mesafeli karşılıklar olmasına rağmen felsefe Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürler tarafından Kur'an'da yer alan *hikmet* kavramında değerlendirilmiş, felsefi bilgi, hikmet bilgisi olarak görülmüştür. Bu bakış açısıyla İslâm düşüncesindeki pek çok mesele felsefi açıdan tartışılma imkânı bulmuştur. Nitekim felsefe, Arslan'ın da ifade ettiği gibi düşünce sonucunda ortaya çıkan bir ürün değil, bir *metodolojî*dir. Felsefenin bir metodoloji olarak görülmesi, bir konu hakkında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına imkân tanıdığı gibi felsefi faaliyetin sürekliliğini de temin edecektir. Zira belli bir ideolojiyi ihtiva etmeyecek, meselelere yaklaşım biçimi sunacaktır.

Arslan'a göre İslâm düşüncesinde rasyonel gelişmelerin altın çağı 8-12. yüzyıldır. Ardından 17. yüzyıldan itibaren Batı'da bilimsel gelişme ortamının etkisiyle felsefi tartışmaların ele alındığı İslâm kelâmı metinleri ortaya çıkmıştır. 12-18. yüzyıllar arası İslâm düşüncesinde şerh ve haşiyeye çalışmalarının yoğunluk kazandığı bir dönem olmuştur.¹⁵ 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında İslâm düşüncesi çalışmaları Batılı bilimsel gelişmeler, ideolojiler ve ekollerle mukayesesi açısından ele alınmıştır. Abdülkâdir el-Cezîrî (öl. 1883), Cemâleddin Efgânî (öl. 1897), Seyyid Ahmed Han (öl. 1898), Muhammed Abduh (öl. 1905) ve Cemâleddin el-Kâsımî (öl. 1914) gibi önemli İslâm araştırmacıları kelâmî metodolojileriyle yenilikçi bir tavır benimsemiştir. Onlar çalışmalarını Batı'da gelişen ilmi çalışmaları, İslâmi ilkeler açısından değerlendirerek ortaya koymuştur. Onlardan biri olan Seyyid Ahmed Han, *Tebyînü'l-Kelâm* (1862) adlı eserinde Allah'ın filleri ile evreni mukayese eden bir yaklaşım sunmuştur.¹⁶

20. yüzyılda bu çalışmalar İslâm düşüncesinin Batılı ateist ve materyalist ekollerle mücadelesine evrilmiştir. Örneğin Hüseyin el-Cisr (öl. 1909) *Risâletü'l-Hamîdiyye*¹⁷ adlı eserinde evrim teorisini tartışmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Batılı ekollerle mücadele *İslâmcı* görüş üzerinden gerçekleşmiştir.¹⁸ Onlardan Filibeli Ahmed Hilmi'nin (öl. 1914) *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür?*¹⁹ ve İzmirli İsmail Hakkı'nın (öl. 1946) *Yeni İlm-i Kelâm*²⁰ adlı eserleri bu yöndeki çabaları yansıtan çalışmalardır. Bu çalışmalarda Batı'nın bilimsel gelişmeleri alınarak örf, adalet ve kültürüne mesafeli olunması gerektiği teması yansıtılmıştır. 20. yüzyılın sonlarına doğru ise İslâm öğretisi, modern felsefi yöntemlerle ele alınmıştır. İslâm düşüncesindeki

¹⁵ Ahmet Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013), 14.

¹⁶ Rotraud Wielandt, "XIX. Yüzyılın Sonlarından Günümüze İslâm Kelâm Düşüncesinin Ana Akımları", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke, çev. Orhan Şener Koloğlu vd. (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 911, 912.

¹⁷ Hüseyin el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1989).

¹⁸ İslamcılık hakkında bk. Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003), 5-14.

¹⁹ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür*, sad. Necip Taylan, Eyüp Onart (İstanbul: Çağırıt Yayınları, 1977).

²⁰ İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Tedkikat ve Telifât-i İslâmiye Heyeti, 1339-1341/1920-1923).

tartışmalar, hermenötik ve epistemolojik gibi modern felsefi yöntemlerle yorumlanmıştır. Bu kapsamda örnek olarak Nasr Hamîd Ebu Zeyd (öl. 2010) verilebilir. O, *Mefhûmu'n-nass* adlı eserinde Kur'an'ın hem edebi hem de bilimsel ilkeler çerçevesinde anlaşılabilirliğini savunmuştur. Aynı yüzyılda Fazlurrahman (öl. 1988) ve Muhammed Arkoun (öl. 2010) Kur'an'ın içerik ve hükümlerinin modern yöntemlerle anlaşılabilirliğini göstermeye çalışmıştır.²¹ Günümüz Türk düşüncesinde İslâm'da düşünsel faaliyetlerin kapsam ve sınırlılıkları meselesinde görüş beyan etmiş önemli isimlerden biri Ahmet Arslan'dır. O, İslâmî ilimleri tasnifinde Batılı ve İslâm araştırmacılarının metinlerine başvurmuş, onların bu konudaki görüşlerini benimsemiştir. Dolayısıyla Arslan, çağdaş dönemde İslâm düşüncesinin imkânlarını ve sınırlarını yeniden ele alan önemli bir düşünür olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda onun değerlendirmeleri İslâm düşüncesi üzerine yeni açılımlar sunmaktadır.

2. Arslan'a Göre İslâm Düşüncesinin İmkânı

Arslan, bir felsefeci olarak, İslâm öğretisi ve ilkelerini eleştirel bir bakış açısıyla incelemiştir. Öncelikle onun genel olarak din, İslâm ve felsefe kavramlarını nasıl tanımladığı tespit edilmelidir. Arslan'a göre din, inançla ilgili bir olgudur. Bir din, dünyevi hayatı düzenleyecek ilke ve kurallardan yoksun olarak hayata müdahale etmemelidir.²² Dünyevi hayata yönelik kurallar akıl ve felsefe tarafından belirlenmelidir.²³ O, bu tanımla akıl ile dini, daha bu kavramların tanımlanması aşamasında köklü bir ayrıma tabi tuttuğunu göstermektedir. Bu tanım onun dini, pratik hayatı düzenleyen bir olgu olarak değerlendirmedeğini gösterir. Felsefeyi ise metodolojisine dikkat çekerek akla dayanan bir eleştiri faaliyeti olarak görür. Bu nedenle felsefeyi herhangi bir sınırlamaya gitmeden bir metodoloji olarak tanımlamış olur. Diğer yandan o, akıl konusunda özgün bir tanımlama ortaya koyar. Ona göre akıl, zihni ve tecrübi verilerden meydana gelen iki kısımdan oluşur. Aklın zihinsel yönü mantıksal analizlerden, tecrübi yönü ise nedensellik ilişkisi içerisindeki dünyevi verilerden oluşur. Dolayısıyla o, akla dayanan bir eleştiri faaliyeti olan felsefenin hem tecrübi hem de rasyonel verilerle ilgilendiğini düşünür.²⁴

Arslan, İslâm'da felsefenin olup olmadığını ve özgünlüğünü, İslâmî ilimler üzerinden inceler. Ona göre İslâm ile felsefe ilişkisi İslâm'ın inanç ve ibadet esaslarından değil, kültür ve tarihten çıkarılabilir. Ona göre İslâm esasları dogmatik unsurlar içermesi ve varlıkların doğasının Tanrısal otorite ile açıklanması nedeniyle felsefenin ortaya çıkmasına imkân vermez.²⁵ Bununla birlikte İslâm tarihinde felsefi düşüncenin 8. yüzyılda ortaya çıktığını ve özgün bir faaliyet olduğunu savunarak bu görüşünü İslâm düşünce tarihinden verilerle destekler. Nitekim çeviri faaliyetlerini yürüten ve Meşşâî felsefeyi oluşturan filozoflar için *Yunan tarzında felsefe yapan filozoflar* kavramını kullanır. Bu filozofların felsefi faaliyetlerini ise *saf felsefe* faaliyeti olarak isimlendirir.²⁶ O, saf felsefe faaliyeti kavramı ile Meşşâîlerin İslâmî meseleleri Yunan felsefi metodolojisini kullanarak ele almalarından dolayı kullanmaktadır.

İslâm'da özgün bir felsefi düşünce olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur. Bu noktada öncelikle özgünlük kavramının mahiyeti belirginleştirilmelidir. Arslan'a göre özgünlük, bir probleme getirilen analitik bir çözüm ve bir verinin orijinal bir sentezde birleştirilmesidir.²⁷ Dolayısıyla o, İslâm düşüncesinde bu çerçevedeki felsefi faaliyetleri özgün olarak değerlendirir.

Arslan çalışmalarında İslâm ve felsefe ilgili 20. yüzyıl Batılı İslâm dünyası araştırmacılarının yorumlarına işaret eder. Bu eleştirilerinin bir kısmında İslâm dünyasında 8. yüzyılda başlayan çeviri faaliyetleri ile Yunan felsefi metinlerinin İslâm dünyasına kazandırılması çabasının göz ardı edildiğini

²¹ Wielandt, "XIX. Yüzyılın Sonlarından Günümüze İslâm Kelâm Düşüncesinin Ana Akımları", 952-954.

²² Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 316.

²³ Ahmet Arslan, "Çağdaş Bir Müslüman Düşünürü ve Filozofu Nasıl Olmalıdır?", *Müslüman İmajı (Kutlu Doğum Haftası: 1995)* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 141-154, 145-146.

²⁴ Arslan, *Hâşîye 'alâ Tebâfüt Tablîli* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), vii.

²⁵ Ahmet Arslan, *Bir Ömür Düşünmek: Nehir Söyleşi*, ed. Devrim Özkan - Buğra Kalkan (Ankara: Eksi Kitaplar, 2016), 338.

²⁶ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 1, 30.

²⁷ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 52-53, 68.

belirtir. Bu kapsamdaki eleştirilerinden biri Müslümanların tercümelemlerle Yunanlıların felsefi mirasını sadece Batı'ya aktardığı görüşüdür. Bu görüşü savunanlardan biri olan Ernest Renan (öl. 1892), İslâm dininin bilim ve felsefeyi engellediğini, Müslüman toplumlardaki bilimsel ve felsefi başarıların İslâm'dan değil, İslâm'a rağmen gerçekleştiğini savunur.²⁸ Philippe d'Iribarne de İslâm felsefesinin Yunan mirasının seçmeci bir şekilde dâhil edilmesiyle şekillendiğini iddia ederek özgün olmadığını savunur.²⁹ İslâm ile felsefe ilişkisi konusundaki menfi bu eleştiriye rağmen Batılı araştırmacılardan bu görüşün aksini savunanlar da olmuştur. Onlara göre İslâm felsefecileri yaptıkları çeviri eserleri eleştirel değerlendirmelerle ortaya koyar ve onları kendi görüşleriyle sentezleyerek sunar.³⁰ Ayrıca İslâm filozofları bir sorunu farklı boyutlarıyla ele alıp felsefi düşüncelerini inanç unsurlarına dâhil eder ve yeni öğretiler geliştirerek özgünlüklerini ortaya koyar. Böylelikle onlar Yunan felsefe geleneğini İslâm öğretisini dikkate alarak yeniden yorumlarlar. İslâm ile felsefe ilişkisine bu çerçeveden bakan Batılı araştırmacılardan biri Dimitri Gutas'tır. O, İslâm'da çeviri faaliyetini ve felsefeyi özgün olarak değerlendirir. Çeviri faaliyetleriyle birlikte ortaya çıkan düşünsel faaliyetlerin İslâmî unsurlarla birlikte özgün bir şekilde geliştirildiğini ifade eder.³¹ Benzer bir görüşü savunan Arslan, İbn Sînâ'nın Tanrı kavramından hareketle Tanrı'nın varlığını kanıtlama denemesi³² ve ruhun maddeden bağımsız ve zâtıyla kâim bir töz olduğunu kanıtlamak üzere ileri sürdüğü ontolojik delili bu konuda özgün çalışmalara örnek olarak sunar.³³

Arslan, İslâm düşüncesiyle ilgili düşüncelerinin şekillenmesinde çağdaş Fransız kaynaklardan Louis Gardet'in (öl. 1986), Georges C. Anawati'nin (öl. 1994) ve Roger Arnaldez'in (öl. 2006) görüşlerinden etkilenir, onların kavram ve tartışmalarına atıfta bulunur. O, *müslüman site* (la cite musulmane)³⁴ ve *kötürümleşme* (ankylosé)³⁵ kavramları ile Meşşâî filozoflar-Gazzâlî ilişkisi,³⁶ kelâm-felsefe ilişkisi,³⁷ kelâmcıların İslâm filozoflarına hasmâne yaklaşımı,³⁸ Fârâbî'nin mistik ve ezoterik bir felsefesi olduğu³⁹ tartışmalarını ele alırken bu kaynaklardan yararlanır. Arslan İslâm'ın belli bir hukuk sistemi ile hayatı düzenlemesini ve kurallardan oluşan bir toplumsal yapı oluşturmasını Gardet gibi *müslüman site* kavramı ile izah eder. Ayrıca İslâm'da felsefe, kelâm ve tasavvufun gelişim süreçlerinin belli bir dönemde özgün çalışmalar ortaya koymadığını ifade ederek bu durumu Arnaldez'den iktibasla *kötürümleşme* kavramıyla ortaya koyar. Onun bu kavramsal tercihleri felsefi düşüncelerinin şekillenmesinde Batılı araştırmacıların kaynaklarının birincil kaynaklar olduğunu göstermektedir. İslâm'ın inanç, kültür ve toplumla ilişkisini bu alanlardaki birincil kaynaklara referansta bulunmak yerine Batılı görüş ve kavramlar üzerinden değerlendirmesi görüşlerinde ne kadar objektif olduğu meselesini gündeme getirmektedir.

²⁸ Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İhsan (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1946), 184-188.

²⁹ Philippe d'Iribarne, *Demokrasi Karşısında İslâm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2017), 130. Gardet de benzer bir görüşü savunur. Ona göre İslâmî ilimler MS 9-13. yıllar arasında özgün ve orijinal çalışmalardan yoksunlaşır. Bu dönem aralığında hazırlanan çalışmalar tekrarlanan el kitapları ve haşiyelerle kemikleşerek ilmi anlamda alana yeni bir katkı sağlamaz bk. Louis Gardet, "İslâm'da Dinsel Düşünce Nasıl Kötürümleşti?", çev. Ahmet Arslan, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 28/1-2 (1970), 222.

³⁰ Ömer Mahir Alper, "İslâm Felsefesine Giriş", *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 36-37.

³¹ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 20-22.

³² İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Metafizik I*, 35-36.

³³ İbn Sînâ'nın ontolojik delil kategorisinde değerlendirilen *uçan adam* metaforu hakkında detaylı bilgi için bk. *İslâm Filozoflarının Felsefe Metinleri*, der ve çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 295-296; Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 23-24.

³⁴ Louis Gardet, *Müslüman Site: Toplumsal ve Siyasi Hayat*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014).

³⁵ Gardet, "İslâm'da Dinsel Düşünce Nasıl Kötürümleşti?", 225-226; Roger Arnaldez, "İslâm'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti?", çev. Ahmet Arslan, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 28/1-2 (1970), 240.

³⁶ Arslan bu görüşünü, Roger Arnaldez'e atıfta ortaya koyar bk. Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 59.

³⁷ Arslan, *Bir Ömür Düşünmek*, 191, 193.

³⁸ Louis Gardet - Georges Anawati, *İslâm Teolojisine Giriş*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 18.

³⁹ Gardet - Anawati, *İslâm Teolojisine Giriş*, 113, 349, 366, 478-479.

Arslan'ın İslâm düşüncesi kapsamına kelâm ve tasavvufu dâhil eden yaklaşımında yine Arnaldez ile birlikte doçentlik çalışması olan İbn Haldûn'un etkisi olduğu görülmektedir. Arnaldez ve İbn Haldûn'da da İslâm düşüncesi Meşşâî felsefe, kelâm ve tasavvuf alanları etrafında ele alınmıştır. Bununla birlikte Arslan'ın ayrıntıda bazı noktalarda onlardan farklı görüşler benimsediği de görülmektedir. Sözgelimi o, kelâm ve tasavvufta felsefi unsurların varlığını İslâmî ilimlerde akli faaliyetlere yer verilmesinin bir örneği olarak değerlendirip olumlu bir faaliyet olarak görür. Ancak Arnaldez ve İbn Haldûn kelâm ve tasavvuf gibi İslâmî bir ilimde akli faaliyetlerin varlığını olumsuz bir durum olarak ele alır. İkisi de kelâm ile tasavvufun dogmatik temellere dayanmasından dolayı İslâmî ilimlerde felsefi metodolojiye yer verilmesine karşı olumsuz bir tutum benimser.⁴⁰ Diğer yandan Arslan'ın bu yaklaşımı ve başka tartışmalarda da yukarıdaki isimlerden farklı görüşler ortaya koyması⁴¹ onun hiçbir görüşün körü körüne taraftarı olmayıp kendi felsefi metodolojisi çerçevesinde hangi görüşü tutarlı buluyorsa onu savunduğunu da gösterir. Bu durumu söz konusu örnekte görebildiğimiz gibi, Gazzâlî ile Meşşâî filozoflar arasındaki akıl ile inanç tartışmalarına yönelik değerlendirmelerinde de görebilmek mümkündür. O, bazı görüşlerinde Meşşâîleri, bazısında ise Gazzâlî'yi haklı bulan bir yaklaşım benimsemiştir. Sözgelimi Arslan, Gazzâlî'nin Meşşâî filozofları felsefeyi İslâm'ın önüne geçirecek bir tür hakikat olarak gördükleri konusundaki görüşlerini benimserken Gazzâlî'nin onları bazı görüşlerinden dolayı tekfir eden yaklaşımına karşı çıkar.⁴² Bu durum, Arslan'ın felsefi meseleleri değerlendirirken makul ve düşünsel bağımsızlığı esas aldığını gösterir.

Arslan, akli bir yöntem olarak kullanmaları nedeniyle İslâm'da felsefi ilimleri Meşşâî felsefe, kelâm ve tasavvuf olmak üzere üç alan olarak ifade etmiştir. Bu tasnifi, onun İslâm felsefesi alanındaki çalışmasının içeriği hakkındaki şu ifadesinden çıkarmak mümkündür:

Bu kitapta yer alan yazıların ortak konusu, genel olarak İslâm felsefesidir. Ancak onların büyük bir kısmı Ortaçağ İslâm dünyasında ortaya çıkmış ve felsefe adı altında zikredilen çeşitli hareketler veya gelenekler içinde yer alan büyük filozoflar, kelâmcular veya mutasavvıfların özel öğretileri veya ele aldıkları özel problemler üzerinde geliştirmiş oldukları özel kuramları, fikirleri üzerine spesifik akademik incelemeler, etütler olmaktan çok bu hareketlerin bütününe, onların genel meselelerine, başarı ve başarısızlıklarına ilişkin bazı yorum ve değerlendirmelerle ilgilidir.⁴³

Arslan'ın Meşşâî felsefe, kelâm ve tasavvuf tasnifine ek olarak politik bilgiler olan ve *bükkümdarlara öğütler* de denilen faaliyetleri de mantıksal, tutarlı ve sistematik akıl yürütmelere dayanmaları açısından felsefi bir etkinlik olarak değerlendirir. Nizâmülmülk (öl. 1092) ile Ebubekir el-Turtûşî'yi (öl. 1127) bu konuda çalışmaları bulunan isimler olarak değerlendirir.⁴⁴ Nizâmülmülk'ün *Siyasetname* ile Ebubekir el-Turtûşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk* adlı eseri politik çıkarımları ve öğütleri içerir. Arslan'ın söz konusu dördüncü tasnifi dışarıda tutulacak olursa İslâm'da düşünsel faaliyetler konusunda yaptığı üçlü tasnif onun İslâm düşüncesindeki meseleler konusunda temel kaynaklarından olan Arnaldez ve İbn Haldûn tarafından da savunulan bir tasniftir. Arslan, Arnaldez'in bu tasnifi ele aldığı makalesini "İslâm'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümlendi?" başlığı ile Türkçeye kazandırmıştır. Ayrıca o, İbn Haldûn'un da bu kapsamdaki görüşlerini değerlendirdiği kapsamlı çalışmalar telif etmiştir.⁴⁵ Arslan'ın bu çalışmaları İslâm'da düşünsel faaliyetlerin ne olduğu konusunda söz konusu çalışmalardaki tasniflerden etkilenebileceğini gösterir.

⁴⁰ Ahmet Arslan, *İbn Haldun* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 332, 397-400; a.mlf., *İslâm Felsefesi Üzerine*, 40-44.

⁴¹ Bk. Gardet ve Anawati, *İslâm Teolojisine Giriş*, 21-23, 62; Karş. Ahmet Arslan, *Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*, haz. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 166-168.

⁴² Bu konuda detaylı bilgi için bk. Bozbuğa, *Modern Türk Düşüncesinde Din Eleştirisi: Ahmet Arslan Örneği*, 52-54.

⁴³ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, ix.

⁴⁴ Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 316.

⁴⁵ Bk. Arslan, *İbn Haldun*, 332, 397-400.

3. İslâm Düşüncesinde Felsefi Ekoller

3. 1. Yunan Tarzında Felsefe Hareketi

İslâm dünyasında 8. yüzyıldan itibaren insan, evren, toplum, Tanrı ve benzeri kavramlar felsefi açıdan açıklanmaya başlar. İslâm düşünürleri dini, ahlâki ve politik meselelerle Yunan felsefesini sentezleyerek özgün düşünceler ortaya koyarlar. Yunan tarzında felsefe yapan filozoflar Yeni Platonculuk, Platon (öl. MÖ 348/347) ve Aristoteles (öl. MÖ 322) felsefesi üzerinden felsefeyi incelemekle birlikte diğer yandan felsefe ile İslâm arasında bir uzlaşma sağlamaya çalışırlar. Böylelikle onlar Tanrı, evren ve insan üzerine görüş beyanında bulunmayı, soyutlamalar ve genellemeler yaparak ilkeler oluşturmayı ve bu ilkelerle doğru ve iyi bir yaşam modeli sunmayı hedeflerler.⁴⁶

Arslan'a göre İslâm dünyasında felsefi faaliyetler ortaya çıksa da İslâm ile felsefe ilişkisi konusunda fazla bir mesafe kat edilmemiştir. Felsefe ile uğraşanlar felsefi faaliyetleri kısmen gerçekleştirmiş olsalar da bunu ileri bir boyuta taşıyamamıştır. Ona göre bunun birinci nedeni İslâm dünyasında felsefenin din karşıtı bir faaliyet olarak algılanmasıdır. Arslan bu konuda Gazzâlî'nin felsefecileri eleştirisinin önemine dikkat çeker. Gazzâlî, *Tebâfütü'l-Felâsife*'de metafizik ve teolojik konularda Meşşâî felsefecilerin görüşlerini eleştirir. Bununla birlikte Arslan, Gazzâlî'nin onlara yönelttiği eleştirilerin haklı ya da haksız yönleri olsa da İslâm felsefesi gibi büyük bir düşünsel alanın sadece Gazzâlî'nin eleştirileriyle silineceği düşüncesini ne tarihsel ne de rasyonel olarak makul bulur. Çünkü İslâm dünyasında felsefe Gazzâlî'den sonra da devam etmiş; Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), Seyfeddin Âmidî (öl. 631/1233), Adudüddin İcî (öl. 756/1355), İbn Haldûn ve Celâlüddin Devvânî (öl. 908/1502) gibi düşünürler ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Sonuç olarak Arslan İslâm'da felsefi faaliyetlerin hak ettiği değeri elde edememesinde Gazzâlî'nin rolüne dikkat çekse de onun bu gelişmedeki tek sorumlu olmadığını altını çizer.

Arslan'a göre İslâm'da düşünsel faaliyetlerin zayıf kalmasının ikinci nedeni ise Meşşâî filozofların felsefeyi dinin önüne geçirmeleridir. Yunan felsefesini hakikat olarak gören Meşşâîler, felsefeye din karşısında öncelik vermiştir. Benzer bir iddia, Arslan'ın çağdaşı din eleştirilerinde bulunan Türk bilim insanı Celal Şengör tarafından da savunulmaktadır. Şengör, Meşşâî filozofların İslâm dininden anlamadıklarını ve dini, felsefenin alt bir dalı olarak gördüklerini düşünür.⁴⁸ Bu iddia İslâm düşüncesi tarihinde Gazzâlî tarafından Meşşâî filozoflara yöneltilen bir eleştiridir. Gazzâlî, Meşşâî filozofların fikirlerinin İslâm öğretisiyle uyum içerisinde olmadığını ve onların vahye aykırı bazı görüşleri savduklarını iddia eder.⁴⁹ Ona göre filozoflar, dinin esaslarıyla çelişen öğretilerinden dolayı dindar sayılamazlar ve Yunan filozoflarının yolundan giderek onlarla aynı düşünceyi paylaştıkları için bazı konularda da tekfir edilmelidirler. Arslan, Gazzâlî'nin Meşşâî filozofları felsefeyi dinin önüne geçirdikleri konusundaki eleştirilerini haklı bulur. Çünkü İslâm filozoflarının Yunan felsefesinin sadece dilini, kavramlarını ve terminolojisini, yani İslâmiyet'e uygun düşen bazı tezlerini benimseme yoluna gitmediklerini, bu felsefeyi ön plana çıkarıp dini ihmal ettiklerini Arslan'ın kendisi de düşünür. İslâm filozoflarının dinin metafizik boyutunu ihmal ederek felsefeyi bir din haline getirdiklerine ve bir hakikat olarak ele aldıklarına dikkat çeker. Bu nedenle o, Gazzâlî'nin "İslâm filozoflarının Yunan felsefesini bir hakikat gibi görmeleri" eleştirisini destekler.⁵⁰

⁴⁶ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 2-4, 49.

⁴⁷ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 12-14.

⁴⁸ "Teke Tek: Orta Çağ'da Avrupa ve İslam Dünyasında Bilim ve Felsefe", Erişim 10 Ekim 2023, <https://fatihaltayli.com.tr/videolar/2018/01/15/teke-tek-orta-cagda-avrupa-islam-dunyasinda-bilim-felsefe>

⁴⁹ Gazzâlî, *Tebâfü'ün* ikinci mukaddimesinde Meşşâî filozofların dini konuların bazılarında inkâra düştüklerini belirtir: "Âlemin yaratılmışlığı, Allah'ın sıfatları ve cesetlerin/bedenlerin dirilişine dair hükümler gibi dinin inanç esaslarına ilişkin tartışmaları içermektedir ki, filozoflar bunların hepsini inkâr etmişlerdir." bk. Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tebâfü'ü'l-Felâsife*, çev. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 8.

⁵⁰ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 292.

Arslan, felsefenin dinin önüne geçirilmesi ile felsefe-din ayrılığı konusunda hem Meşşâî filozofların hem de bu filozoflara yöneltilen eleştirilerin haklı ve haksız yönlerinin olduğuna dikkat çeker.⁵¹ Ona göre Gazzâlî, Meşşâî felsefe eleştirilerinde akıl ile inanç arasında tesis edilecek bir ilişkinin imkânını ortadan kaldırır. Ancak bu eleştirilerin oluşturduğu boşluğu dolduracak felsefi bir proje ya da bir akıl-inanç sentezi de ortaya koymaz. Ona göre Gazzâlî eleştirilerinden sonra İslâm'ın kavram ve değerlerinden ayrılmadan İslâm ile felsefe ilişkisinde ortak bir dil oluşturarak felsefenin İslâmîleşmesi için girişimde bulunabilirdi.⁵²

Arslan, Yunan tarzında felsefe hareketinin son temsilcisinin İbn Haldûn olduğunu savunur. Aynı zamanda onu Orta Çağ İslâm düşüncesinin son büyük filozofu olarak görür.⁵³ Ona göre İbn Haldûn, bilimler üzerinde özgün görüşler geliştirmiş ve bu görüşleri felsefe, tarih ve toplum ilişkisiyle ilgili iddialarında ifade etmiştir. Örneğin İbn Haldûn'un geliştirdiği umran ve asabiyet kavramları bugün hala önemini korumaktadır.⁵⁴ Ayrıca İbn Haldûn bilimsel çalışmalarında benimsediği metodoloji açısından da Meşşâî filozoflar gibi Aristoteles'le benzer bir bakış açısı benimser. İbn Haldûn, Aristoteles gibi her bir bilimi öncelikle tanımıyla ele alır, felsefi metodolojisinde hem rasyonel hem de tecrübi verileri dikkate alır. Ona göre İbn Haldûn, İslâm'da felsefe, din ve bilim ilişkisi konusunda kendisinden sonra geliştirilecek düşünceler için önemli bir kaynak olmuştur. Dolayısıyla Arslan, İslâm felsefesinin İbn Rüşd (öl. 595/1198) ile sona ermemiş olup İbn Haldûn'la devam ettiğini düşünür.⁵⁵ O, İbn Haldûn'u görüşleri açısından her ne kadar bir Meşşâî filozof olarak değerlendirse de akıl ile nakli ayıran metodolojisi, ilimler tasnifi, metafizik meselelerin felsefi açıdan ele alınamayacağı yönündeki tutumu nedeniyle onun Gazzâlî'ye yakın görüşler de benimsediğini savunur. Sonuç olarak Arslan, İslâm'da felsefi faaliyetlerin geri kalmasının nedeni olarak İslâm filozoflarının tutumunu görür. Gazzâlî'nin bu konudaki olumsuz etkisine dikkat çekse de bu durumun tek sorumlusu olarak görmez.

3.2. Kelâm

Arslan'a göre İslâm düşüncesinde kelâm ilminde tarihsel gelişim sürecinde felsefi bir yöntem benimsenmiştir. Bu açıdan kelâm Yunan tarzı felsefe hareketinin bir devamıdır. Arslan'ın bu konudaki ifadesi şöyledir:

Kelâm, İslâm dünyasında Meşşâî felsefeden önce ortaya çıkar ve tarihsel gelişim sürecinde bazı dönemlere ayrılır. Bu dönemler doğuş, gelişim ve kurumsallaşma, Meşşâî felsefe ile karşılaşma ve kemikleşme dönemleridir. Kelâm, Gazzâlî sonrasında felsefi metodolojiye kapı açar.⁵⁶

Arslan'a göre kelâmın ilk yıllarında sorunlar dinin metafizik, ahlâk ve politika ile ilişkisi üzerinden ele alınır.⁵⁷ Bu olaylar büyük günah, inanç, inanç ile amel ilişkisi gibi kelâmında yeni teolojik sorunların ortaya çıkmasına neden olur. Tanrı'nın ezeli bilgisi ve takdiri ile insan özgürlüğü arasındaki ilişki gibi tartışmalar da bu meselelerden doğar. Bu tartışmalar çerçevesinde İslâm düşüncesinde ilk politik ve teolojik ekoller ortaya çıkar.⁵⁸ Diğer yandan Arslan'a göre bu tartışmaların ve farklı ekollerin ortaya çıkmış olması İslâm'ın, Hristiyanlık kadar dogmatik bir din olmayıp tartışmalı bazı konularda yorum yapma hakkı veren bir din olduğunu ortaya koyar. Kur'an; Tanrı'nın özü, sıfatları ve kader gibi gaybî konularda birtakım doğruları dogmatik olarak dayatmaz. Ayrıca İslâm'da, Hristiyanlıkta olduğu gibi kurumsallaşmış bir din adamları

⁵¹ Arslan'ın felsefe ile din ilişkisiyle ilgili İslâm filozofları ile Gazzâlî arasında orta yolu temsil eden bu tutumu, İbn Haldûn'un bu konudaki görüşüyle benzer görünmektedir. Çünkü Arslan, İbn Haldûn'un felsefesi hakkında telif ettiği eserinde onun da böyle bir tutum benimsediği çıkarımında bulunmuştur. Bk. Arslan, *İbn Haldûn*, 515-523.

⁵² Arslan, "Çağdaş Bir Müslüman Düşünürü ve Filozofu Nasıl Olmalıdır?", 148.

⁵³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, xx.

⁵⁴ Arslan, *İbn Haldûn*, 156.

⁵⁵ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 73.

⁵⁶ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 7, 207.

⁵⁷ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 189-190.

⁵⁸ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 7-8.

sınıfı olmadığı için tartışmalı konularda nihai kararı veren bir makam da yoktur.⁵⁹ Bu durum İslâm'da ayetler hakkında muhakeme imkânı sağlayarak farklı fikirlerin ortaya çıkmasına katkı sağlar.⁶⁰

Arslan'a göre irade, özgürlük, kudret ve sorumluluk kavramlarının Tanrı ile ilişkisi kelâmda tartışmalı meselelerdendir. O, Kur'an'ın bazı dogmaları dayatmadığını ifade etmesine rağmen insanın özgürlüğü ile Tanrısal iradenin her şeyi önceden bilip takdir ettiği ile ilgili ayetler arasında çelişkinin olduğunu savunur. İnsanlara haksızlık edilmediği,⁶¹ kötülük yapılmadığı,⁶² eziyet edilmediği⁶³ ancak insanların kendilerine zulmettiği⁶⁴ ve insanlara kaldıramayacakları yüklerin yüklenmeyeceği⁶⁵ yönünde ayetler vardır. Bu ayetler Arslan'a göre her ne kadar çelişkili gibi görünse de aslında her insanın hayatında karşılaştığı meselelere göre bir sonuç çıkarmasına imkân veren bir yapı sunmaktadır. Dolayısıyla çelişkili olarak değerlendirilmemelidir.⁶⁶

Arslan, Gazzâlî'nin kelâmın felsefileşme sürecindeki önemine dikkat çeker. Ona göre Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinde doğa, evren ve metafizik gibi konular üzerine getirdiği eleştirileri ile kelâmın gelişimine katkı sağlar. Bu durum daha sonraki yıllarda bir Tehâfüt geleneğinin doğmasına da hizmet eder.⁶⁷

Arslan, Gazzâlî sonrası kelâm ve felsefe ilişkilerini tarihsel olarak iki ayrı dönem bağlamında değerlendirir. Birincisi, mantık disiplininin önemine işaret eden 12. yüzyıl sonrasındır. Bu dönemi, *durağanlaşma dönemi* olarak da adlandırır. Fahreddin Râzî ve Nâsirüddin Tûsî (öl. 672/1274) gibi önemli kelâmcılar bu dönemde yaşar. İkincisi, ona göre, 16. yüzyıldan itibaren önceki dönem eserleri üzerine şerh, haşiye ve ta'likâtların yazıldığı kelâmın *kemikleşme dönemi* olarak görülür.⁶⁸ Bu dönemden itibaren kelâmda özgün çalışmalar yerine önceki çalışmaların tekrarlandığını ifade eder.

Arslan'a göre İslâm düşüncesinde kelâmın felsefileşmesinden sonra felsefe ile kelâm daha fazla karşı karşıya gelir. Ona göre Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*'nda kelâmcılar hakkında küçümseyici açıklamalarda bulunur.⁶⁹ Ancak bu eser incelendiğinde Fârâbî'nin, kelâmcıların tamamını küçümseyen bir ifadesine rastlanmaz. Fârâbî, kelâmcıları beş gruba ayırarak ilk dört gruba dair olumlu ifadelerde bulunur. Onun olumsuz eleştirisi yalnızca beşinci grubun metodolojisi içindir. Beşinci grup kelâmcılar hakkındaki ifadesi şöyledir:

Onlar arasında bir başka grup daha vardır ki onlar kendi dinlerini şüphe götürmez bir biçimde doğru kabul ettiklerinden, ne yolla olursa olsun, başkalarının yanında onu üstün kılmak, güzel göstermek, onunla ilgili şüpheleri ortadan kaldırmak ve hasımlarını ondan uzaklaştırmak gerektiği düşüncesindedirler. Onlar, bununla ilgili olarak yalan, aldatmaca, mugalata ve kandırmayı kullanmakta beis görmezler. Çünkü onlara göre, dinlerine karşı çıkan insanlar iki türdür: O ya düşmandır, dolayısıyla onu uzaklaştırmak ve yenmek için, cihat ve savaşta olduğu gibi, yalan ve mugalata kullanılması caizdir ya da o düşman değildir, akıl ve temyiz yetisinin zayıflığından dolayı ruhunun dinden alacağı nasipten haberi olmayan biridir.⁷⁰

Alıntılanan pasajda da görüldüğü gibi Fârâbî, kelâmcıların görüş ve metodolojileri hakkında genellemeler yapmamakta, onları kategorize etmekte ve yalnızca beşinci grubu eleştirmektedir. Arslan kelâmcıların da benzer bir şekilde İslâm filozoflarının İslâm'ı ciddiye almadıkları yönünde düşüncelere

⁵⁹ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 6-7.

⁶⁰ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 49.

⁶¹ En-Nisâ 4/40.

⁶² El-A'raf 7/28.

⁶³ Er-Ra'd 13/11; el-Enfâl 8/53.

⁶⁴ El-Hûd 11/10; el-Yûnus 10/44.

⁶⁵ El-Mü'minûn 23/62; el-Bakara 2/286; el-En'âm 6/42; ez-Zümer 39/70.

⁶⁶ Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 178-179.

⁶⁷ Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 206-207.

⁶⁸ Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 14.

⁶⁹ Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 291-292.

⁷⁰ Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 58.

sahip olduklarını düşünür. Kelâmcılara göre Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd toplumu halk ve felsefeyle uğraşanlar olmak üzere ikiye ayırırlar. Felsefeyi bir tür filozofların dini, din dilini ise halk tabakasına hitap eden bir inanç sistemi olarak görürler.⁷¹ Yunan felsefesinin hakikatin tek ifadesi olduğunu ve doğru anlaşılmuş bir din ile felsefi bir sistem arasında özdeşlik olması gerektiğini savunurlar. Dolayısıyla aklın kavrayamayacağı hiçbir hakikatin olmadığını oldukça dogmatik bir biçimde ileri sürerler. Arslan'a göre onlardan biri olan Gazzâlî, İslâm filozoflarının felsefe anlayışında bir katılık, dogmatiklik ve kapalılık olduğu konusundaki görüşlerinde haklıdır. Felsefi ve kelâmi meseleler çerçevesinde geliştirilen felsefe, başta Gazzâlî olmak üzere daha sonra er-Râzî, Âmidî ve el-Îcî gibi kelâmcı filozoflarla sürdürülür. Bu tür faaliyetler, kelâm ile felsefe arasında bir mesafe olmadığını ya da kelâmın felsefeyi dışlamadığını gösterir.

Arslan, Meşşâilerin Tanrı-evren-insan, ebedi-ezeli, inanç-bilgi ilişkisini birbirine yaklaştırdığını iddia ederek yukarıdaki görüşünden uzaklaşır. Çünkü o, kelâmcıların bu kavramları akıl ile inanç arasında bir uçuruma neden olacak kadar ayırdıklarını düşünür. Kelâmcıların Tanrı'nın sıfatları ve fiilleri gibi inanç unsurlarında aklın yeri olmadığını düşünerek felsefe ile akli küçümsediklerini ve böylece diğer bir aşırılığı temsil ettiklerini ifade eder. Dolayısıyla onlar yaklaşımlarıyla insanın ve evrenin doğası ile ontolojik hakikatleri reddederek onları sembole, hayale ve vehme dönüştürürler.⁷²

3.3. Tasavvuf

Arslan'a göre İslâm düşüncesindeki üçüncü felsefi hareket tasavvufudur. O, tasavvufu mistisizmin bir türü olarak görse de bu görüşü tartışmaya açık bir konudur.⁷³ Mistisizm neredeyse bütün inançlarda ortaya çıkmış, tarihi geçmişi İlk Çağ Yunan'a kadar götürülebilen özel bir dini hayat biçimidir. Yeni Platonculuk ve Plotinus'un (öl. MÖ 270) öğretileri Tanrı'ya mistik yollarla ulaşmayı bir yöntem olarak benimsedikleri için felsefi bir mistisizm olarak değerlendirilmiştir.⁷⁴

Arslan'a göre öncelikle tasavvuf İslâm'ı dünya ve ahiret bütünlüğü içinde okumaya karşıdır. Tasavvuf öğretisinde zâhir ile bâtın, şeriat ile hakikat birbirinden ayrılarak din bir hukuk sistemi ve şeriat olarak değil, birey ile Tanrı arasında mahrem bir ilişki olarak görülür. İnsanların ahirete önem vermesi ve onun için çabalaması gerektiği savunulur. Hz. Peygamberin ahlâkıyla ahlâklanmak ve bu çerçevede bir hayat yaşamak hedeflenir. Bu bakımdan İslâm, bir iç deneyimdir, hukuk sistemi ya da şeriat değil bir iç yaşantı, ahlâk ve sevgidir.⁷⁵ Arslan bu görüşlerinde tasavvufu sadece manevi bir alan olarak görerek tasavvuf ehlinin kapı ve makamlara ulaşmak için talep ettiği pek çok ritüelin varlığını göz ardı eder. Ancak tasavvufta tevbe, zikir, çile, halvet, râbîta, mücâhede ve seyr-i sülûk gibi birçok ritüel vardır.⁷⁶ Arslan ise tasavvufun sevgi, aşk gibi yönlerine vurgu yaparak onun aslında bireysel ve bâtınî yönünü dikkate alır. Çünkü ona göre tasavvuf, insanların dünyevileşmesine bir tepki olarak doğmuştur. Ayrıca ona göre tasavvuf zâhir ile bâtın ayırımından dolayı modern döneme uygun bir disiplindir. Modern dönemde dünya ile ahireti birbirinden ayırmak dini sosyal ve politik hayattan uzaklaştırmak, bireyi ön plana çıkarmak modernite ile tasavvuf arasındaki ortak noktaları oluşturur.⁷⁷

Arslan'a göre tasavvuf hem düşünce ve akıl hem de şeriattan uzaklaşanların alanıdır. Ona göre İslâm düşünce tarihinde tasavvuftan düşünsel ve pratik bir katkı görülmemiş olup münzevi bir hayatı ifade etmesi açısından aktif bir rolü yoktur.⁷⁸ Tasavvuf tıpkı kelâm gibi İslâm'ın kendi kavram ve değerlerinden doğmuştur. Arslan, tasavvufun gelişim tarihi hakkında İbn Haldûn'un görüşünü benimser. Bu görüşe göre

⁷¹ Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan Kitap, 1999), 89-90.

⁷² Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 296-297.

⁷³ Bu konuda bk. Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 18-22.

⁷⁴ Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 342.

⁷⁵ Arslan, *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*, 144.

⁷⁶ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 179-183, 205, 214-221.

⁷⁷ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 13.

⁷⁸ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 306-309.

tasavvuf ortaya çıktığından itibaren ilk iki döneminde İslâm'ın çoğunlukla erdemli, ahlâki ve pratik bir hayat tarzıdır. Üçüncü dönemi tasavvufi öğretilerin sistemleştiği ve felsefeye bir metodoloji olarak yer verildiği ve teorik bir muhtevaya sahip olduğu bir dönem olarak görür. Arslan, felsefeyi bir metodoloji olarak kullanmak ile akli çıkarımlara yer vermelerini kasteder. Onun bu yorumu felsefe tanımı ile de uyum göstermektedir. Çünkü ona göre felsefe bir konu üzerine eleştirel bir düşünme faaliyeti ve *metodolojî*dir. Tasavvufi meseleleri felsefi bir metodoloji ile ele alıp değerlendirme 13. yüzyılda İbn Arabî (öl. 638/1240), İbn Seb'în (öl. 669/1270) ve İbn Fâriz'de (öl. 632/1235) görülür.

Arslan, İbn Arabî'nin zâhir ile bâtın ayrımını ve vahdet-i vücûd teorisini Tanrı'yı tüm niteliklerden bağımsız bir varlık olarak tanımlayan Plotinus'un *Bir* öğretisi ile ilişkilendirir. İbn Arabî'nin tasavvufta Tanrı'nın zahir olması ile Hegel'in (öl. 1831) *Geist* kavramı arasında ilişki kurar. Geist, evrimsel gelişim ve ilerleme potansiyeli açısından, sahip olduğu potansiyelleri gerçekleştirerek ortaya çıkar. Arslan, tasavvufun 13. yüzyılla birlikte *durağanlaşma* ve *kemikleşme* sürecine girdiğini savunur. Ona göre bu dönem İbn Arabî'nin epistemoloji, ontoloji, antropoloji ve mutluluk doktrinlerinin bir tekrarıdır.⁷⁹

Arslan, tasavvufun teorik olarak felsefi bir yön kazanmasını olumlu bir gelişme olarak ele alırken Henry Corbin'in (öl. 1978) *İslâm Felsefesi Tarihi: İbn Rüşd'ün Ölümünden Günümüze* adlı eserin çevirisine yazdığı önsözde tasavvuftaki felsefi faaliyetleri olumsuz çalışmalar olarak değerlendirir. Birbirleriyle uyumsuz görünen bu görüşlerinden tasavvuf ile felsefe ilişkisini eleştirdiği görüşü İbn Haldûn'un da savunduğu bir görüştür. İbn Haldûn tasavvufun tarihsel süreçte felsefi bir içerik kazandığını ancak bu durumun hem tasavvufa hem de felsefenin kendisine zarar vereceğini düşünür.⁸⁰ Onun bu yorumu tasavvufun felsefi bir metodoloji kazanmasına yönelik farklı vurgulara sahip açıklamalarının olduğunu gösterir. Arslan'ın bu konudaki uyumsuz görünen fikirleri bir tenakuz olarak değerlendirilebileceği gibi konjonktürel farklılıklarla da açıklanabilir.⁸¹

Sonuç

Arslan İslâm'da felsefenin imkânı, özgünlüğü ve İslâmî ilimlerden hangisinin felsefi olduğu hakkında farklı görüşleri ele alarak bir değerlendirmede bulunmuştur. İslâm'da felsefi etkinliği mümkün görmüş, özgün felsefi faaliyetlerin olduğunu düşünmüş, felsefenin İslâm düşüncesinde Meşşâî felsefe, kelâm ve tasavvuf tarafından temsil edildiğini savunmuştur. Kelâm ya da tasavvufu sadece felsefe ile ilişkileri açısından ele aldığı, ayrıntılı bir kelâm ya da felsefe tarihi ve problemlerine yer vermediği görülmüştür. Onun bu tutumu, felsefesinde belirlediği temel mesele olan “felsefe-din” tartışması bağlamından uzaklaşmaması açısından tutarlı bir yaklaşımdır.

Arslan, Meşşâî felsefe için Yunan tarzında felsefe ya da saf felsefe kavramlarını öne çıkarır. Onların felsefi görüşlerine eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşarak haklı ve haksız oldukları yönleri işaret eder. Bu tutumu onun İslâm felsefesiyle ilgili belli bir görüşün tarafgiri olmadığını gösterir. Bununla birlikte İslâm'da düşünsel faaliyetler konusunda sınırlayıcı bir tasnif benimser. Onun bu sınırlamalarından ilki, çalışmalarında İslâm felsefesini Yunan tarzında felsefe hareketi üzerinden tanımlamasıdır. İslâm düşüncesinin oluşum ve gelişimine Meşşâî filozofların dışında katkısı olan başka kişi ve ekoller de var olmuştur. İhvân-ı Safa, Ebubekir er-Râzî (öl. 313/925), İbn Miskeveyh (öl. 431/1030), İbn Bâce (öl. 533/1139), İbn Tufeyl (öl. 581/1185), Şihâbeddin Sühreverdî (öl. 632/1234), İshrâkiyye ve Fahreddin Râzî'nin felsefi öğretileri İslâm düşüncesinin gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Mantık, psikoloji, metafizik, ahlâk ve politikanın İslâm felsefesinin problemleriyle ilişkisi konusunda öğretiler geliştirirler. Dolayısıyla İslâm'da düşünsel faaliyetler Arslan'ın tasnifindeki gibi sadece Meşşâîler gibi bir grup ile değil, söz konusu isimlerin ve ekollerin katkıları da göz önünde bulundurularak ortaya konmalıdır.

Arslan'ın İslâm'da düşünsel faaliyetler konusunda bir diğer sınırlandırması İslâmî ilimlerden yalnızca kelâm ve tasavvufu felsefi ilimler olarak değerlendirmesidir. Onun bu tasnifi kelâm ve tasavvufun belli bir

⁷⁹ Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, 18.

⁸⁰ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi: İbn Rüşd'ün Ölümünden Günümüze*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 2/19; İbn Haldûn'un bu konudaki görüşü için bk. Arslan, *İbn Haldûn*, 332, 397-400.

⁸¹ Bozbuğa, *Modern Türk Düşüncesinde Din Eleştirisi: Ahmet Arslan Örneği*, 102.

döneminde felsefi ilimlerdeki gibi meselelerin ontoloji, antropoloji, doğa ve insan bilimleri ile ilgili akılsal çıkarımlar getirmiş olmalarıdır. Onun bu tasnifi aynı zamanda onun hem felsefe kavramına yaklaşımına hem de yararlandığı kaynaklara işaret eder. Onun felsefeyi genel olarak bir eleştiri faaliyeti olarak tanımlaması kelâm ve tasavvufun, tarihlerinin belli bir döneminin felsefi olarak değerlendirilmesine imkân sağlamıştır. Oysa felsefe, bir eleştiri faaliyeti ise İslâmi ilimlerden İslâm tarihi, tefsir, fıkıh usulü ya da fıkıh gibi alanların da felsefi düşünce kapsamında değerlendirilmesi gerekir. Benzer bir şekilde İslâm tarihinde de tarih verileri akılsal çıkarımlarla oluşturulur. Tefsir alanında da akli çıkarımlar oldukça önemlidir. İslâm'da felsefi faaliyetleri Meşşâi felsefe, kelâm ve tasavvufu sınırlandırma Arslan'ın yararlandığı kaynaklardan Arnaldez ve İbn Haldûn'un çalışmalarında savunulan bir tasniftir. Dolayısıyla Arslan'ın İslâm düşüncesi kapsamına İslâmi ilimlerden yalnızca kelâm ve tasavvufu dâhil etmesi yararlandığı bu kaynaklardan etkilenmiş olabileceği ihtimalini güçlendirir.

İslâm'da düşünsel faaliyetler ilk defa kelâm ekolü olan Mu'tezile ile başlamış, 8-12. yüzyıllar arasında tercüme hareketleriyle birlikte gelişerek altın çağını yaşamıştır. Yunan felsefesi tesirinde gelişen İslâm felsefesi ile birlikte kelâm ve tasavvuf da 12. yüzyıldan itibaren rasyonel metodolojiyi ilmi çalışmalarına tatbik etmiştir. 18. yüzyıldan günümüze İslâm düşüncesi, Batı'daki ilmi gelişmeler de eklenerek ilerlemiştir. Bu çalışmada Arslan'ın sunmuş olduğumuz İslâm'da düşünsel faaliyetlerin tasnifi konusundaki görüşleri başlangıcından günümüze, 12-17. yüzyıllar arasında görülen şerh ve haşiye dönemi gibi bir kesintiye rağmen, ilerleyerek devam etmiştir. Bu gelişim 18. yüzyıldan günümüze de olumlu bir şekilde sürmüştür. Bu dönem aralığında önemli kişi ve çalışmalara ana hatlarıyla işaret edilerek İslâm düşüncesinde din ile felsefe ilişkisinin modern İslâm düşüncesinde 12-18. yüzyıl arasında rasyonel bir metodoloji takip ettiği, 18. Yüzyıldan itibaren ise bu metodolojiyle birlikte Batılı bilimsel gelişmelerin de İslâmi tartışmalara dâhil edildiği savunulmuştur. Günümüzde özellikle temel İslâmi bilimler alanında giderek artan interdisipliner perspektifler ile felsefeyi bir yöntem olarak kullanma tutumu, İslâm düşüncesinde bu ilimlerin de dâhil olacağı felsefi tasniflerin ortaya çıkacağı konusunda bizleri umutlandırmaktadır.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. “İslâm Felsefesine Giriş”. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Çetinkaya, ed. Bayram Ali. 13-54. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Arnaldez, Roger. “İslâm’da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti?”. çev. Ahmet Aslan. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 28/1-2 (1970), 231-241.
- Arslan, Ahmet. *Bir Ömür Düşünmek: Nebir Söyleşi*. Özkan, ed. Devrim – Kalkan, Buğra. Ankara: Eksi Kitaplar, 2016.
- Arslan, Ahmet. “Çağdaş Bir Müslüman Düşünürü ve Filozofu Nasıl Olmalıdır?”. *Müslüman İmajı (Kutlu Doğum Haftası: 1995)*. 141-154. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Arslan, Ahmet. *Hâşiye ‘alâ Tebâfüt Tablîli*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Arslan, Ahmet. *İbn Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Arslan, Ahmet. *İslâm, Demokrasi ve Türkiye*. Ankara: BigBang Yayınları, 2015.
- Arslan, Ahmet. *İslâm Felsefesi Üzerine*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013.
- Arslan, Ahmet. *Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*. Haz. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.
- Augustinus. *Confessions and Enchiridion*. trans. by Albert C. Outler. Westminster: Philadelphia, 1955.
- Bozbuğa, Hande Nur. *Modern Türk Düşüncesinde Din Eleştirisi: Ahmet Arslan Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi: İbni Rüşd’ün Ölümünden Günümüze*. çev. Ahmet Arslan. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- d’Iribarne, Philippe. *Demokrasi Karşısında İslâm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2017.
- Fârâbî. *İlmlerin Sayımı*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 2014.
- Fârâbî. *Mutluluğun Kazanılması*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 1999.
- Fârâbî. *es-Siyaset el-Medeniyye*. çev. Mehmet Aydın vd. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Fârâbî. *İdeal Devlet: el-Medinetü’l-Fâzıla*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Gardet, Louis – Anawati, Georges. *İslâm Teolojisine Giriş*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Gardet, Louis. “İslâm’da Dinsel Düşünce Nasıl Kötürümleşti?”. çev. Ahmet Aslan. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 28/1-2 (1970), 219-230.
- Gardet, Louis. *Müslüman Site: Toplumsal ve Siyasi Hayat*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd. *Mecmûatu Resâilü’l-İmâm el-Gazzâlî*. Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 1406/1986.
- Gazzâlî. *Filozofların Tutarsızlığı: Tebâfütü’l-Felâsife*. çev. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, nşr. Dervîş el-Cüveydî, Beyrut: Mektebetü’l-asriyye, 1425/2005.
- İbn Rüşd. *Felsefe ve Din İlişkileri: Faslu’l-makâl, el-Keşf an Minbâci’l-edille*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- İbn Sînâ. *et-Tenbîhât vel-İşârât*. nşr. Mahmûd eş-Şihâbî. Tahran: Danişgâh-ı Tahran, 1339/1960.
- İbn Sînâ. *Kütâbu’s-Şifâ: Metafizik I*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

İslâm Filozoflarının Felsefe Metinleri. der ve çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.

Kindî. *Felsefî Risâleler.* çev. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Renan, Ernest. "İslamlık ve Bilim". *Nutuklar ve Konferanslar.* çev. Ziya İhsan. 184-188. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1946.

Tunaya, Tarık Zafer. *İslâmcılık Akımı.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003.

"Teke Tek: Orta Çağ'da Avrupa ve İslam Dünyasında Bilim ve Felsefe", Erişim 10 Ekim 2023, <https://fatihaltayli.com.tr/videolar/2018/01/15/teke-tek-orta-cagda-avrupa-islam-dunyasinda-bilim-felsefe>

Wielandt, Rotraud. "XIX. Yüzyılın Sonlarından Günümüze İslâm Kelâm Düşüncesinin Ana Akımları", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke. çev. Orhan Şener Koloğlu vd., İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.

Youtube. "Bir Elit Felsefeci: Ahmet Arslan." Youtube. Erişim 10 Ekim 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=-r9Xc9CGzX0&t=6s>

Youtube. "Büyük Sorular." Erişim 14 Ekim 2020. ["https://www.youtube.com/watch?v=M5t20I77bgg&t=1045s](https://www.youtube.com/watch?v=M5t20I77bgg&t=1045s)

Youtube. "Prof.Dr. Ahmet Arslan 'Dinin Modası Geçmiştir'". Erişim 20 Mayıs 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=rxkP2AsThVg>